

Әпсана қарақалпақлар арасына басқа шығыс халықтарынан келип кирген болыуы итимал. Себеби, басқа түркий тиллес халықлар қатарында қарақалпақлар арасында да пайғамбарлардың өмири, сондай-ақ пүткіл әлемнің соның ишинде жанзатлардың да жаратылыуы хаққындағы ески мифлик дөретпелердің қайта исленген, Ислам динин халық арасына пропагандалаушы диний әдебиятлар кең тарқалған.

Жуўмақ. Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ этиологиялық әпсаналары усы халықтың хәр түрли жәмийетлик басқышлардағы өзлерин қоршаған орталықты таныу менен байланыслы қараслар, диний исенимлері, жәмийетлик хәм социаллық қатнасықлары, салт-дәстүрлері хәм әлбетте, фольклорлық фантазиясының турмыс талаплары менен байланыстырылған жемиси есапланады.

Әдебиятлар

1. Қарлығаш туўралы С.Бахадырованың «Арал бойы халықларының мифлері» гранты бойынша жыйнаған дала жазыулары. 2-дәптер Информатор: Қуўанышбай Жанекеев. 1914-жылы туўылған. ӨзР ИА ҚБ Фундаментал китапханасының Қол жазбалар фонды. -Р-539, №176382.
2. Қазақ халық әдебиеті ертегілер көп томдық. –Алматы: «Жазушы», 1988.
3. Топан суўы. Қарақалпақ фольклоры 77-том «Миф хәм мифлескен әпсаналар». – Нөкис: «Илим», 2014. 26-б.
4. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. // Под ред. Е.Ю.Жолудь. – Москва: «Наука», 2006. – С. 23.
5. Хәкке. Қарақалпақ фольклоры 77-том «Миф хәм мифлескен әпсаналар». – Нөкис: «Илим», 2014. 39-40-б.
6. Бахадырова С. «Арал бойы халықларының мифлері» гранты бойынша жыйнаған дала жазыулары. 2-дәптер Информатор: Информатор: Турғалий ата. 1933-жылы Мойнақ районында туўылған. Миллети қарақалпақ. ӨзР ИА ҚБ Фундаментал китапханасының Қол жазбалар фонды. Р-1302, №183830.
7. Мифы народов мира. Энциклопедия. Электронное издание. – Москва: 2008. – С. 838. vk.com/ethnograph

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада қарақалпақ ва қозоқ халқлари фольклори афсоналаридаги баъзи қушларнинг белгиларининг пайдо бўлиши ва уларнинг этиологияси татқиқотларга асосланиб, кенг ёритиб берилган. Шунингдек, қарақалпақ ва қозоқ халқлари фольклоридаги афсоналарнинг аҳамияти, ўхшашлик тарафлари ва мазмун-моҳияти сўз етилган.

РЕЗЮМЕ. В статье на основе исследований рассматривается возникновение некоторых символов птиц и их этиология в фольклорных легендах каракалпаков и казахов. Также рассматриваются значение, сходство и сущность легенд в фольклоре каракалпакского и казахского народов.

SUMMARY. In this article the appearance of features of some birds in the folklore legends of the Karakalpak and Kazakh people and their etiology are widely discovered based on research. Also the significance, similarities, and essence of legends in the folklore of the Karakalpak and Kazakh folks are discussed.

ORALXAN SAPAROVA SHĠARMALARINĠ JANRLIĠ HÁM KOMPOZICIYALÍQ ÓZGESHELİKLERI

*D.Kamalova – filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent
Ózbekstan mámleketlik konservatoriyası Nókis filiali*

Tayanch so‘zlar: adabiy jarayon, janr, hikoya, nasr, g‘oya, tematika, kompozitsiya, syujet.

Ключевые слова: литературный процесс, жанр, рассказ, проза, идея, тема, композиция, сюжет.

Key words: literary process, genre, story, prose, idea, theme, composition, plot.

Kirisiw. Kórkem shıǵarma – bul dóretiwshe tárepinen kórkem súwretlew hám kórkemlew quralları arqalı jaratılǵan, óziniń estetikalıq maqsetin kórsetetuǵın shıǵarma bolıp esaplanadı. Shıǵarma kóbinese turmıshlıq waqıyalar, insaniy ishki sezimler, pikirler hám ideallar haqqında belgili bir formaǵa salınǵan halda jazıladı.

Hár qanday kórkem shıǵarma ózinde bir qansha qásiyetlerdi sáwlelendiriw kerek. Birinshiden, shıǵarma, óziniń kórkem gózzallıǵı hám bayanlaw ózgesheligi menen ajralıp turıwı, sonıń menen birge oqıwshıǵa estetikalıq zawıq baǵıshlawı kerek. Ekinshiden, avtor dóretpе arqalı turmıstı, waqıyalar, xarakterlerdi, oy-sezimlerdi kórkem usıllar menen sáwlelendiredi. Usılay kórsetilgen kórkem shıǵarma janrlıq hám kompoziciyalıq ózgesheliklerge iye boladı. Búgingi ádebiy processte jazıwshı óz dóretiwsheiligini dawamında ádebiyattıń túrli janrları hám usıllarınan paydalanadı. Hár bir jazıwshı óz usılın hám dawısın rawajlandıradı, bul bolsa onıń dóretiwsheiligini basqalardan ajratıp turadı.

Tiykargı bólim. Usınday jazıwshılardıń biri Oralxan Saparova bolıp esaplanadı. Onıń shıǵarmaları gazeta betlerinde hám óz aldına toplam bolıp basılıp shıqtı. Onıń

qısqa múddet arasında “Ómir sabaqları”, “Qaydasan Chinara?!” , “Táǵdir soqpaqları”, “Ármanlar singan kún” toplamları baspadan shıǵarılıp, oqıwshılar názerine usınıldı. Jazıwshınıń birinshi kitabı “Ómir sabaqları”nan baslanadı. Bul gúrrińler toplamında qaraqalpaq xalqınıń turmısınan sáwlelengen epizodlar orın alǵan dep aytsaq boladı. Ómirdegi kórgen yaki esitken waqıyaların kórkem sóz benen bayanlaw arqalı avtor óziniń ómir tuwralı itibarlı pikirlerin bildirip ótedi.

Toplamǵa kiritilgen “Házireti hayal” gúrrińinde shańaraq máselesi sóz etiledi. Shańaraq-insan ómiri mángiligi hám áwladlar dawamlılıǵın támiyinlewshı qadıriyatlar besigi, keleshek áwladlar ushın biytákirar tárbiya qorǵanı sanaladı. Sonlıqtan xalqımız ázelden shańaraqtı eń muqaddes mákan dep bilip onıń mángiligin saqlaw ushın barlıq talaplarına ámel etip jasap kelmekte. Sonday-aq, shańaraqtı bekkemlew salasında kóplegen unamlı isler ámelge asırılwı menen bir qatarda, hayal-qızlarǵa bolǵan itibar da artıp barmaqta. Bul álbette, jámiyette bolıp atırǵan barlıq rawajlanıwlar menen de baylanıslı. Usınday mámleketlik siyasat dárejesine kóterilgen shańaraq máselesi shıǵarmada hayal obrazı arqalı sáwlelengen. Ómirlik joldası

baylıq tásiri astında joldan adasıp qor bolıp kelgende de shańaraǵın saqlap qalıw ushın hayal onı keshiredi. Shıǵarma avtorıńń tómendegi qatarları menen juwmaqlanadı: “Hayaldıń ullılıǵın, shıdamlılıǵın, danalıǵın jáne bir márte moyınlay otırıp: “Sen báribir muqáddesseń, muqáddes HAYAL!” deymen” [1].

Toplamda keltirilgen “Qońsınıń jaqsısı”, “Ana”, “Ómirdiń jáne bir gúzi”, “Jeńis”, “Keliniń ózińe uqsayǵay” sıyaqlı gúrrińleri tálim-tárbiya, násiyat etiw sıyaqlı tematikaǵa qurılǵan. Bul álbette jazıwshınıń jas ózgesheligine baylanıslı. Sebebi avtor turmıstıń uzaq jolın basıp ótken. Ómirinde ózine sabaq bolǵan waqıyalar, ayılǵan úgiti-násiyatlar qaǵaz betine túsirilgen hám kompoziciyalıq ózgeshelikke iye.

Házirgi ózbek gúrrińlerindeki kompoziciya poetikasın izertlegen K.Hamraev: “Gúrriń janrı quramında kórkem obrazlar pútınligin támiyinlew hám bas hám ekinshi dárejeli personajlardı jaylastırıwda kompoziciyanıń ornı áhmiyetli. Kórkem shıǵarma kompoziciyasınıń hár bir elementi, shıǵarma ataması, epigraf, prolog, peyzaj, qıstırma epizod, portret, detal sıyaqlı komponentler kórkem obraz tábiyatın belgilewde portret óz ara múnásibetke kirisip, avtor hám shıǵarmanıń kórkem koncepciyasın sáwlelendiredi” [5:15], – dep atap ótedi.

“Jeńis...” gúrrińinde tematikalıq ózgeshelik bar. Atamasına qaraytuǵın bolsaq urısta erisilgen “jeńis” yaki turmıs awırmanlıqlarınan “jeńis”ke erisilgen degen pikir keliwi múmkin. Biraq waqıyalar basqasha “jeńis”ti sóz etedi. Yaǵnıy onda kempir hám ǵarrı ústinen bólek shıǵıp jeńiske erisken kelinniń háreketleri onıń anasınıń tilinen bayanlanadı. “- Qudayǵa shúkir, qızım atanı da jeńdi, eneni de jeńdi, kúyewin de jeńdi. Ózleri basqa shıǵıp, áp-áneyey xojalıq boldı. Qızım buyırtpa alıp, salat isleydi, kúyew balaǵa eplep aydalǵan bir mashın áperip edi, sonıń menen kúyew balamız taksishilik etedi. Ishkeni aldında, ishpegeni artında. Eń baslısı qulaǵı tıp-tınısh” [1:14] dep maqtanışlı túrde aytıp otıradı. Bul jerde ata-eneniń jeńilgeni emes, óz perzentin bólek úyli etip ata-analıq parızın atqarǵanı haqıyqıy erisilgen “jeńis” bolıp esaplanadı.

Oralxan Saparovanıń hár bir kishi kólemli shıǵarması turmısta kórgen-bilgen waqıyaların mazmunlı etip súwretlew menen ózgeshelenedi. Shıǵarma juwmaǵında berilgen bir qatar gáp úlken mazmundı ashıp beredi. Usınday ózgeshelik bul toplamda “Keliniń ózińe uqsayǵay”, “Tıqırlaq”, “Bir muhabbat tariyxı” hám t.b. gúrrińlerinde ushırasadı.

“Qaydasań Chinara?!” shıǵarmalar toplamı Oralxan Saparovanıń ekinshi toplamı bolıp esaplanadı. Onda povest, gúrrińler, novellalar, ómirdeń túygenleri hám júdá kishi drabbler orın alǵan.

Dáslepki toplamǵa kiritilgen shıǵarmalarda aqıl-násiyat, didaktikalıq bayanlawlar basım bolǵan bolsa, “Qaydasań Chinara?!”da avtorıń qáleminiń ádewir ısıǵanınıń gúwası bolamız. Sebebi avtorlıq bayanlawlardan göre qaharmanlardıń ózleri waqıyalarǵı ámelge asırıp otıradı.

“Táǵdır sınadı” povesti kompoziciyalıq ózgeshelikke iye. Avtor waqıyalarǵı parallel súwretlew arqalı syujetti rawajlandırǵan. Shıǵarma “Torǵay ekesh, torǵayda pala-panın qorǵaydı” degen xalıq termesin epigraf sıpatında qollarıńdan baslaydı. Dáslep ana tawıqtıń mayeklerinen shójelerdiń jarıp shıǵıwı súwretlenedi. “Olardı tumsıǵı menen súyip, qushırılıp iyiskep aldı. Eki shóje jaqtılıqtan qorıqqanday ana tawıqtıń astına sińip ketti. Tawıqqa jumıs

jeterli edi. Qalǵan toǵız mayektıń waqtı saatın bilip, bul dúnyaǵa shıǵarıw wazıypası tur” [2:4]. Endi tiykarǵı qaharman Aysaranıń basınan ótken waqıyaları sóz etiledi. Aysara aǵası menen jeńgesine moyıntırıq bolmayın dep qalada úlken bir restorannıń ıdıs-tabaǵın juwıp júrgen qız. Biraq sadalıǵı, iseniwsheńligi pánt berip, ózinen jası úlken kisiden aldanıp qaladı. Avtor shıǵarmada Aysaranıń turmısına baylanıslı waqıyalarǵı ana tawıqtıń háreketleri menen parallel túrde súwretlew oqıwshıda qızıǵıwshılıq oyatqan. Ana tawıq óz shójelerin qorǵasa, Aysara da óz perzentin ákesiz kamalǵa keltiredi. Shıǵarma sońında avtor óz kózqarasların bildirip juwmaq jasaydı: “Ne ushın tawıqtıń shójesine bolǵan analıq instinktın, ana tawıqtıń muhabbatın gáp ettim?

Sol tawıqtı shóje shıǵartqan Aysaranıń ózi edi. Perzentin qorǵawdı, ushıp, sekirip, shoqıp, úrkiwdi adamzattan emes, ana tawıqtan úyrengen edi...” [2:18].

Shıǵarmada avtor waqıyalarǵı parallel túrde súwretlew arqalı kompoziciyalıq ózgeshelikke erisiw menen birge syujettiń tartımlı bolıwın támiyinlegen.

Sonıń menen birge toplamda “Baslıqtıń eki qızı”, “Jetim qalǵan oylar”, “Sońǵı sırlasıw”, “Yutubtıń kempiri”, “Náreste ana tańlamaydı”, “Arshadaǵı sır” hám t.b. gúrrińleri óziniń ideya-tematikalıq hám kompoziciyalıq ózgesheliklerge iye bolıwı menen ózgeshelenedi. Ulıwma alǵanda avtor búgingi kún temasın durıs ańlay alǵan hám obrazlı túrde kórkem sáwlelendiren. Oqıwshıǵa tereń oy saladı.

“Qaydasań Chinara?!” novellasınıń ataması dıqqattı ózine tartadı. “Chinara kim eken? Onı izlep atırǵan kim?!” degen oy oqıwshını qızıqtırıwı múmkin.

“Sarǵayǵan súwret... Onnan qol uslasqan jigit penen qız telmire qarap tur.

Usı súwretke názer salsa, ananıń dártleri qozǵalıp, kózlerine jas tolıp ketedi, sebebi jigerbenti Muratı menen buǵan kelin bolıwdı árman etken qırǵız qızı Chinaranıń sap muhabbatı yadına túsedi. Sebebi endi jalǵız perzenti-Muratı joq. Aral apatı menen kelgen sum ájel onı o dúnyaǵa alıp ketken. “Sútтей пák nárestem, bálkim beyish baǵlarında júrgen shıǵar?! Al balam ashıq bolıp qalǵan qırǵız qızı-Chinara qayda? Onnan xabar-atar joq.

-Qaydasań, qızım, Chinara?

Qolları qaltırıp, súwretke qarap gúbirlenedi ana paqır”.

Mine novella usılay baslanadı.

Qolına erjetkenlik attestatın alǵan qaraqalpaq jigiti Murat Shıńǵıs Aytmatov oqıǵan qırǵız awıl xojalıǵı institutına qabıllanadı. Aral boylarınan kelgen ol qırǵız jasları menen tez til tabısıp ketedi. Ásirese, birge oqıytuǵın Chinara degen qız oǵan júdá unap qaladı. Gitaranı sheber shertetuǵın bunnan ol “Aydınlar” qosıǵın aytıp beriwdi kóbirek soraydı. Sonda ol: “qaraqalpaqlar naǵız ózimiz eken goy, túri de, tili de bizlerge uqsaydı”, deydi. Waqıyalar usı taqilette rawajlanıp baradı.

Solay etip, Murat Chinaranıń ata-anası menen jaqınnan tanısıp, olar jaslardıń bir-birewine kewli bar ekenin sezedi. Novella janrına tán ózgesheliklerdiń biri waqıyalarǵı kútilmegen tárepke ózgeriw bolıp esaplanadı. Murat kútilmegende institut lekciyalarında kórinbey qaladı. Ol ekologiyalıq apatshılıqtıń tásirinen awırıp qalǵanın jasırıp, qızdan sır saqlaydı.

Kanikulǵa Moynaqqa kelgennen Murattıń mazası qasha baslaydı. Anası: “balam Bishkekke, oqıwına ketedi”, dep júrgende ol awırıp emlewxanaǵa túsedi. Shipaker onıń

awzi-murnınan kislorod penen nápes aldırıp qoyadı. Muratqa dem jetpey atırsa da, “Chinara!” dep shıyqıldaydı ol... Qápelimde onıń júregi soǵıwın toqtatadı...

Murat Bishkekke keledi dep júrgende, Qırǵızstangá suwıq xabar jetip baradı. Chinaranıń kóz jasları dárya bolıp aǵadı...

-Endi bul kúnde qayda eken Chinara?

Ana sarǵayǵan súwretke qarap eleǵe shekem: “Men Muratnıń balasınan”, dep qısıq kózli qara bala kelip qalmas pa eken?! degen úmit penen jasaydı.

Novella janrınıń talaplarına juwap beretuǵın bul shıǵarmanı oqıp, avtordıń sóz saplaw sheberli ayqın kózge taslanadı.

Sonıń menen toplamda avtordıń kishi janrda jazılǵan drabbleri de orın alǵan. Álbette kishi janrǵa úlken mazmundı beriw de sheberlik talap etedi. Bul tárepten de jazıwshınıń drabblinde turmıshlıq tájiriyesi, jámiyette kópti kórip olardıń ózine tán qásiyetleri sáwlelendiriwi seziledi. Máselen “Kewlim pütün edi, yarımladıń, jáne pütün kewil talap eteseń!”, “Bir abıroylı qudaǵay awırıwǵa kúldi. Ay aylanbay, tap tap sol awırıw óziniń kúyewine keldi. Jaqsı jigit edi. Jıladı...” [2: 105] sıyaqlı drabblerin oqıp ótirip kóz aldına waqıyalar dizilgendey boladı. Qısqa qatarlar arqalı turmıshlıq waqıyalardı beriw álbette kórkemlikti ózinde tereń sáwlelendire almas. Lekin gúrriń yaki basqa janrda shıǵarma dóretiwdе úlken tájiriye mektebi bolıwı múmkin.

Jazıwshı Oralxan Saparovanıń keyingi shıǵarmaları “Táǵdır soqpaqları” toplamınan orın alǵan. Onda povest, gúrriń, drabblar hám eske túsiriwlerden ibarat. Toplamda usı atamadaǵı povestinde bir jıgittıń turmısı sóz etiledi. Jetimlikten jetisiw, ózge jurtlarda miynet etiw, baslısı erteńgi kúnge isenim arqalı ómirde gezlesetuǵın qıynshılıqlardı jeńip ótken Ómirzaqtıń basınan ótkenleri sóz etiledi. Ómirzaq anasınan erte jetim qaladı hám ákesi ózge menen ketip, ol aǵayın-tuwǵannıń úyinde qıynshılıq kórip jasay baslaydı. Jetimliktiń qattı azabın shegip,

Adebiyatlar

1. Сапарова О. Өмір сабақлары. – Нөкіс: «Avangard-baspa», 2021.
2. Сапарова О. Қайдасаң Чинара?! – Нөкіс: «Avangard-baspa». 2022.
3. Сапарова О. Тәғдір соқпақлары. – Нөкіс: «Жазыўшы», 2023.
4. Сапарова О. Әрманлар сынған күн. – Нөкіс: «Avangard-baspa», 2024.
5. Ҳамраев К. Ҳозирги ўзбек хикоясида композиция поэтикаси: Филол. фан. фалс. д-ри (PhD). ... дис. автореф. – Т.: 2018. 15-б.

REZYUME. Maqolada qoraqalpoq adabiy jarayonida o‘zining badiiy asarlari bilan namoyon bo‘layotgan yozuvchi Oralxan Saparovaning asarlarining g‘oyaviy-tematik va kompozitsion xususiyatlari “Ómir sabaqları”, “Qaydasań Chinara?!”, “Táǵdır soqpaqları” va “Ármanlar sınań kún” kitoblariga kiritilgan asarlari misolida tahlil qilingan. Unda yozuvchining mavzu tanlashi va o‘ziga xos uslubi ochib berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется писатель Оралхан Сапарова, появляющийся в каракалпакском литературном процессе со своими художественными произведениями, на примере его произведений, вошедших в книги «Өмір сабақлары», «Қайдасаң Чинара?!», «Тәғдір соқпақлары», «Әрманлар сынған күн». В этом проявляется выбор писателем темы и неповторимый стиль.

SUMMARY. The article analyzes the writer Oralkhan Saparova, who appears in the Karakalpak literary process with his works of art, using the example of his works included in the books “Ómir sabaqları”, “Qaydasań Chinara?!”, “Táǵdır soqpaqları” and “Ármanlar sınań kún”. This reveals the writer’s choice of topic and unique style.

keleshekke úlken úmitler menen jasaydı. Ol bul kúnlerdiń ótiwine isenedi hám qattı háreket etiwı arqasında jaqsı kúnlerge erisedi. Avtor waqıyalardı bayanlawda tez háreket etkendey seziledi. Eger Ómirzaqtıń basınan ótken ayanishlı waqıyalardıń tásirshenligin ele de asırıw maqsetinde avtor liriko-psixologiyalıq usıldan paydalanǵanda maqsetke muwapıq bolar edi. Waqt ótiwi, tájiriye toplawı jazıwshınıń qáleminiń ele de ısılıwına túrtki boları anıq.

Oralxan Saparovanıń jaqında baspadan shıqqan “Ármanlar sınań kún” novella hám gúrrińler toplamında ısılǵan qálem hám jazıwshınıń sheberligi kózge taslanadı. Sonday aq onda kompoziciyalıq hám ideya-tematikalıq ózgeshelikke iye shıǵarmaları orın alǵan. Yaǵnıy waqıyalarlı bayanlawdan góre qaharmanlardıń háreketleri, ishki psihologiyası arqalı ámelge asırıladı. Ásirese bunday ózgeshelik “Ármanlar sınań kún” hám “Jollınıń hásiretleri” novellalarında kózge taslanadı. Bul shıǵarmalar ádebiyat-tarıw ilimindegi ilimpazlar ushın izertlew obyektı bolıwı sózsiz.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, kórkem shıǵarmanıń tásirshenligi onıń bayanlaw usılında hám kompoziciyalıq ózgesheliginde ayqın kózge taslanadı. Shıǵarmanı bayanlaw arqalı avtor óz ideyaların, pikir hám sezimlerin tolıq ańlatadı hám oqıwshın sol belgili bir atmosferaǵa alıp kırıwine túrtki boladı. Bul process shıǵarmanıń mazmunı hám dúzilisin óz ara baylanıstıradı hám oqıwshıǵa tereń túsiniwge járdem beredi. Sonday-aq kompoziciya dúziw sheberligi - bul pikirlerdi, ideyalarlı hám ishki sezimlerdi logikalıq hám estetik tárepten óz ara baylanıstırıp ańlatıw bolıp esaplanadı. Búgingi ádebiy proceste Oralxan Saparova óziniń janrlıq hám kompoziciyalıq ózgeshelikke iye shıǵarmaları menen belgili bolıp kelmekte. Shıǵarmaların analizlew dawamında onıń jas ózgesheligi tásiiri bar ekenligi ayqın kózge taslanadı. Kompoziciya dúziwdegi sheberlik óz pikirlerin tuwrı hám anıq ańlatıwǵa járdem beredi. Bul process oqıwshını pikirlerdi tereńirek ańlawǵa hám olardı jaqsı bayanlawǵa úyretedi.